

НЕДА ПАВЛОВА

**ВОКАТИВИТЕ *БОЖЕ* И *ГОСПОДИ* – ПРОИЗВОДНИ
МЕЖДУМЕТИЯ С ВАРИРАЩА СЕМАНТИКА**

NEDA PAVLOVA

**THE VOCATIVES *БОЖЕ!* AND *ГОСПОДИ!* ‘*GOD AND LORD!*’ –
DERIVATIVE INTERJECTIONS WITH VARYING SEMANTICS**

(Abstract)

The article examines the linguistic features of vocatives *Боже!* *Боже мой!* *Господу!* ‘*God/Lord! My Lord! My God!*’ and traces the process of their transformation into interjections. The interjections *Боже!* *Боже мой!* *Господу!* ‘*God/Lord! My Lord! My God!*’ are derived from the ritual vocative expressions *Боже!* *Боже мой!* *Господу!* originally used in prayers. Several different types of *Боже!* *Боже мой!* *Господу!* conveying a different message can be identified, four of which qualified as true interjections. The expression *Боже* (*Боже мой*, *Господи*) while always being used to convey a highly emotional state, also expresses various nuances linking it back to its previous uses in religious discourse.

Keywords: vocative, primary interjection, secondary interjection, religious discourse, delocutive derivation

В лингвистичните изследвания през последните години вниманието е насочено към комуникативната страна на езика, което в крайна сметка е закономерно. Във фокуса на теорията на езика последователно едни след други бяха: формалното представяне на езика, нивата на неговата организация, механизмите на неговото пораждане и т.н. Днес е налице потребността да се разбере същността на езика в действие, а изборът на изследователски обект се концентрира върху многобройните явления и факти на речта. Този избор е предопределен от стремежа да се проследи езиковата динамика през онези елементи, чийто смисъл е свързан с употребата на езика, с неговите многобройни особености и функции, които се проявяват в речевото взаимодействие.

До неотдавна междуметията оставаха в периферията на лингвистичните изследвания и не получаваха дължимото внимание от страна на лингвистите. Адекватното им описание днес е свързано с методологията на интеракционалната лингвопрагматика (Kerbrat-Orecchioni 2000), в чия

то основа е теорията на речевите актове (Searle 1972), „театралната“ концепция на Ъ. Гофман (Goffman 1987), постулатите на речевото взаимодействие на П. Грайс (Grice 1979) и други теоретични построения (Vion 2000), които разглеждат комуникативната и интеракционалната ипостаз на езика и езиковата дейност. В тази посока е и постановката на Освалд Дюкро, че „междуметието не може повече да се третира като маргинален или незначителен феномен. То придобива централно положение, защото е един от главните маркери на речевото взаимодействие“ (Ducrot 1980: 161). Изобщо, комуникативно-прагматичният подход към междуметията позволява да се определи ролята им в организацията на комуникативния процес. Употребявани предимно в диалога, като универсална естествена форма на човешкото общуване, те имат широки възможности за реализация. Като прагматически единици на езика, заемат особено място в неговата система. Можем да ги определим и като особени косвени обозначения (заменящи пряката номинация) на емоциите, които са непосредствена езикова реакция на говорещия по отношение на определени аспекти на речевата ситуация. Всъщност синкретизмът и индексалността на междуметията предопределят тяхната прагматическа функция на маркери и оператори на речевото общуване. За да бъде разкрита тяхната функционална и системна значимост, те трябва да се разглеждат извън рамките на изречението – в изказването, в синтаксиса на речевото взаимодействие. В динамичния аспект на интеракцията междуметията са речеви рефлексии – вербална реакция на говорещия по отношение на различни параметри на комуникативната ситуация. Тази динамична страна на изказването отразява процесите, които протичат в речевото общуване. В момента на пораждане на изказването се извършват редица когнитивно-комуникативни операции, които се реализират с помощта на междуметия. В почти всички езици те са класът думи, който непрекъснато се попълва. Наред с първичните истински междуметия (*Ей! Еха! О! Ох! Ха! Псс!* и т.н.) съществуват и производни (*Боже! Господи! По дяволите! Мале!* и др.), които пазят генетичната връзка с пълнозначните думи, но придобиват особен смисъл в резултат на дълга употреба. В основата на образуването на производните междуметия е феноменът **делокутивна деривация**. Тя отразява механизма на образуването на „свободни“ от референти автосемантични речеви единици за сметка на пълнозначни лексикални единици. Този феномен се изразява в закрепването на определени изрази за дадена типична речева ситуация, което представлява някакъв вид стереотипизация или речев автоматизъм. Изходната единица (означаващото) загубва своето първично значение. Значим става самият акт на произнасяне на изходното означаващо с ново ситуативно (прагматическо) значение.

Трансформацията на вокативите ***Боже! Боже мой! Господи!*** в междуметията *Боже, Боже мой, Господи* е резултат на делокутивната деривация. Изходният стадий на този процес несъмнено е в онази първоначална ситуация на религиозната комуникация, където обръщението *Боже мой!*

Боже! Господи! намират място в молитвите, които човек адресира към Бога: „Смили се за мене, **Боже**, в милосърдието си!“ (Пс. 51); „Сърце чисто сътвори в мене, **Боже!**“ (Пс. 51: 10); „Избави ме от виновността на кръвта, **Боже, Боже на спасението ми!**“ (Пс. 51 :14); „**Боже мой, Боже мой, защо си ме оставил!**“ (Мат. 27: 46); „*Господи, Царю небесни, Утешителю, Душе на истината, смили се и помилуй мене, грешния Твой раб* <http://www.pravoslavieto.com/molitvoslov/molitvi>).

Звателните форми (вокативите) *Боже! Господи! Боже мой!* са представени като част от религиозния ментален лексикон. В структурен план трябва да се отбележи принципното положение, че вокативите в известен смисъл изпадат от позициониращата рамка на изречението и функционират във вид на апозиция или обособяване и не изискват номинативно съотношение с другите членове на изречението. От функционално-прагматична гледна точка вокативите са сложни езикови форми, при които се наблюдава семиотична (полева) комбинаторика, когато името принадлежи на назоваващото поле и се натоварва с експедитивна функция, която непосредствено въвлича в комуникацията знанието и действието на слушащия, в резултат на което се разполага на полето на въздействието. Чрез тези граматични форми се реализира речевото обръщение към присъстващия адресат, те се използват по правило като сигнал за внимание, за установяване или оживяване на контакта. Актуални са тези форми особено за началната фаза на т.нар. близка комуникация, когато е необходимо да се установи контакт с реална аудитория, чието внимание е отслабено. Тази комуникативна фаза често се подкрепя от асертивни (утвърдителни) и директивни речеви действия (предупреждение, указание и др.). По подобен начин стоят нещата с комуникацията от разстояние – телефонните диалози или даже монологичните писма, които започват с общоприети вокативни конструкции. Според образното определение на К. Бюлер (Bühler 1982) те влизат в изречението, като „подхвърлено дете“, подобно на междуметието. Цял клас вокативи притежава способността за семиотическа производност (вторичност) – като езикови знаци с граматическа функция на междуметия. Процесът на граматикализация, разбран като изменение на граматическата функция на някаква езикова единица (в случая вокативните именни обръщения), е сериозно обоснован в работите на Е. Бенвенист, А. Вежбицка, В. Вундт, Ф. Амека и др. Категориалното значение на междуметието – изразяване на чувства, се реализира в дискурса чрез малките думи на спонтанно включване за изразяване на емоционалното състояние на говорещия. Ясната разлика между първичните (*ах, ох, ау, ей* и др.) и вторичните междуметия най-напред прави В. Вундт в първия том на своята книга „Народопсихология“ (Fölkerpsychologie). Към вторичните междуметия той отнася „mein Gott, Jesus Maria, Donnerwetter, ah Gott“. Авторът характеризира вторичните междуметия като средства за изразяване на чувства, облечени в езикова форма (Wundt 1900: 304). При това Вундт предполага, че в съвременните езици първичните междуметия, чийто брой непрекъснато

намалява, са обусловени от националните обичаи и традиции и в крайна сметка са обречени на изчезване. Междинните звена по пътя на развитието на междуметията от естествен звук към цяло изречение според него са вокативът и императивът.

Трансформацията на религиозните апострофни вокативи е свързана с високочестотната им позиция в религиозния дискурс, в частност – в молитвите към Бога и светците. Както се подчерта по-горе, това са хвалебствени и благодарствени молитви, но също и молби прошения и църковни песни. В тях вокативите се срещат редовно и в голямо количество във формата на атрибутивно разпространени обозначения на Бога и светиите, които могат да бъдат придружавани от първичните междуметия *о* и *ох* – срв.: „*О, Господи мой, утешение мое, Който заради мене, окаяния, се облече в тленна плът, изтръгни ме от окаяното ми положение и дай утеха на бедната ми душа*“ (www.sveta-gora-zograph.com/molitvenik/molitva.); „*О, Боже мой, благодаря Ти за Твоята милост!*“.

Тези религиозни възклицания изпълняват едновременно няколко функции. Тъй като „небесните адресати“ сами по себе не могат да им отговорят по познатия начин, т.е. не могат да създадат ситуация на общуване „лице в лице“ с адресантите в обикновеното за нас разбиране, то от самите молещи се зависи възможността за избор от регистъра на „неземните партньори“ по комуникация. Чрез вокатива в молитвите се назовава този, към когото се обръщат. Той изпълнява указателно-назоваващата функция на идентификацията, присъща на всички обръщения. Изпълнението на идентифициращата функция е генерализиращ признак на всички вокативни форми. Този тип междуличностно обръщение е асиметрично – „отдолу нагоре“. То засяга както мястото на пребиваване на Бог и светиите, така и свързаната с това вертикална статусна йерархия между молещите се и тези, към които те се обръщат в своите молитви. Чрез употребата на вокативите говорещият се опитва да се приближи до вечния божествен контролор на нашето поведение и мислите ни. В религиозния дискурс, където адресат е самият Бог, перлокутивният ефект на молитвите е свързан единствено с адресанта. Както казва В. И. Постовалова (Постовалова 2012), в православно-християнския дискурс става въпрос за по-дълбок перлокутивен ефект – онтологическа промяна на самия човек, а чрез него и за тайнственото преобразяване на целия свят. Според църковните отци молитвата е беседа на човека с Бога. Комуникативната ѝ същност се изразява в призоваването на Бога с цел изразяване на благодарност или молба. Тя е най-съвършеният религиозен акт, диалог – разговор с Бога, а „молитвената стратегия на религиозния дискурс се реализира в **искреното обръщение към Бога**“ (Карасик 1999: 14). Целта на този текст не е да анализира молитвите в жанрово отношение. Ще отбележа само, че те биват три типа: прошение, славословие и благодарност. Не се срещат в чист вид, обикновено са преплетени взаимно или се заменят една с друга. Доколкото всеки култ е действие и има знаков характер, **стандартните формули** на

изказванията напълно отразяват особената система на отношенията, съществуващи между адресанта (този, който отправя молитвата) и адресата – Бог. Както за всеки комуникативен акт, и за молитвата са актуални планът на адресата – Бог, личността на адресанта с неговата готовност и желание да се обърне към висшата сила, създаването на комуникативна ситуация, свързана със състояние на богопочитание и преклонение. Тази комуникативна ситуация води до създаването на текст, който най-често се характеризира с по-голяма или по-малка **формална устойчивост**. В реалната ситуация молитвата е общуване без обратна връзка. Може би именно молитвата е жанрът, в който фатическата функция на езика се реализира в чист вид. Комуникативната цел и прагматическият ѝ смисъл се изразяват в това, че авторът на изказването се вижда в мислите си като причастен към Бога, за да се настроят по-специално умът и сърцето му, за постигане на хармоничното състояние на вътрешния му свят (Мишланов 2003: 291). Спецификата на молитвата като речев жанр се изразява в това, че говорещият (молещият се) излиза от сферата на социалното взаимодействие, защото адресатът на молитвата не е член на социума, не е земно същество, а висша сила. В молитвата се използват също и стандартните средства за адресация: именни вокативи – обръщения и местоимения за второ лице: „Помилуй ме, **Боже**, по голямата Си милост, и по многото Си щедрости изглади беззаконието ми“ (Пс. 50); „Смили се за мене **Боже** в милосърдието си“ (Пс. 51) „Сърце чисто сътвори в мене, **Боже**“ (Пс. 51: 10); „Избави ме от виновността на кръвта, **Боже, Боже на спасението ми.**“ (Пс. 51: 14); „Ще Те възхвалям. **Господи, Боже мой, от всичкото си сърце и вечно ще славя Твоето име**“ (Пс. 85: 12) „**Боже мой, Боже мой, защо си ме оставил!**“ (Мат. 27: 46).

Религиозните обръщения, изразени от вокативите, са вплетени в дискурса на култовите ситуации, които най-често са стереотипни по отношение на акционалната си и речева реализация. В тях молещите се просят помощ от Бога, на когото се приписват власт и сила да избавя от нежелани събития и състояния, които не са малко в живота на всеки човек. Вокативът и непосредствено следващата го молитва поддържат асоциативно постоянство, или казано с други думи, в първоначалната ситуация в религиозния дискурс, след призоваването на Бог с избраната вокативна форма задължително следва молитвеното съобщение, т.е. те винаги са свързани. Празнично-речевата интенция, която получава своя израз в синсемантичeskото ритуално поле на вокативите, оставя забележима следа върху самите вокативи. Тъй като притежават емоционална сила, те получават синтактична самостоятелност и могат да функционират обособено. Както се изтъкна по-горе, произнасянето на вокативната формула вече извиква представата за молитвата, която трябва да я следва. В подобни обстоятелства може да се произнесат само вокативите *Боже!* и *Господи!* и това е достатъчно, за да сигнализират за наличието на молитва. Вокативната формула

като фрагмент на молитвата се превръща в семантичен концентрат, който я замества и по този начин звателните форми *Боже!* и *Господи!* постигат статута на цялостно съобщение. Значението на израза като молитвен фрагмент се извлича от своеобразното му сливане със ситуацията на молитва, което е запаметено от говорещия. Това се вижда в следните примери: *Боже мой, Боже мой, защо си ме оставил?* (Мат. 27: 46); *Боже, помогни ми!*

Така религиозните вокативи заедно с указващо-назоваващата и идентифицираща функция имат за цел привличане и интензификация на вниманието на слушащите. Изпълняват допълнителна функция, която ги извежда на равнището на своеобразно тържествено обръщение, свързано с наличието на изключително събитие. В този случай те са вторични междуметия. По пътя от „истинския“ вокатив към вторичното междуметие вокативно-експедитивното качество на първия се губи за сметка на семантичната инфлация като резултат на честата му употреба и разрушаване на първичната му функция от прагматичния контекст. Когато говорещият, който започва своята молитва с обръщението *Боже!* (*Боже мой!*), се обръща към Бога, той прави това не просто за да му говори, но и защото някакво събитие или изключително състояние на нещата (добро или лошо) оправдава този акт на молба за божествена намеса. Това може да бъде някакво непоносимо или нещастно събитие, но също и благоприятно състояние на нещата, което мотивира акт на благодарност. Стадият на междуметна употреба на вокативите *Боже!* и *Господи!*, без съмнение, се опира на предшестващата рамка на молитвата. Актът на произнасяне на вокативите е предизвикан от изключителния характер на ситуацията или събитието, чийто ефект провокира изпълнението на акта на молитва, сведен до произнасяне на вокатива *Боже!* или *Господи!*:

- 1) *Боже, забравих си папката в къщи.*
- 2) *Боже*, как ще се стигне до тая пуста Заара с такава таратайка! Майко, колко ме е страх! (Чудомир, „Минахме ли моста“).
- 3) *Боже мой!* – хапеше устни прославеният мъж и още не можеше да се успокои (Г. Мишев, „Мир на страха ви“).
- 4) *Колко си хубава! Господи, колко си хубава!* (Христо Фотев, „Колко си хубава“).
- 5) *Щур свят, Господи, луд свят! Смешен и тъжен, жесток и трогателен, opak и прав...* (Д. Дамянов, „Таванът“)
- 6) *Господи, какви пролети! Боже, какви зими! Всеки ден да се молиш, няма пак да ги има.* (Й. Пеев, „Адажио“)
- 7) *Господи, кога остарях толкова?* (П. Петрова, есе в <https://www.edna.bg>)
- 8) *Боже мой, откога не съм писал// нежни стихове с нежна тъга,// със любов, със душа и със мисъл!!! Боже мой, откога, откога! (...) Боже*

мой, как боли, как чегърта тази рана със червей уж тих. (Д. Дамянов, „Боже мой, откога не съм писал“)

В примерите по-горе произнасянето на вокативите междуметия няма за цел толкова адресирането към Бога, колкото показването на изключителния характер на събитията или състоянието на нещата в конкретната ситуация. Самата изключителност на ситуацията може да предизвика произнасянето на вокативите. На базата на предишни употреби на разглежданите вокативи всичко, което е изключително, според решението на говорещия може да бъде сигнализирано с произнасянето на междуметията вокатив: *Господи, какъв ужас в този претъпкан влак! Боже, какъв късмет има това дете!* Междуметните образувания от религиозните обръщения *Боже! Боже мой! Господи!* са многозначни. Те могат да изразяват удивление (*Боже, наистина ли си решила да напуснеш мъжа си!*), радост (*Господи, толкова ми беше приятно да видя тези хора след толкова години.*), възторг (*Господи, колко си хубава!*), негодувание (*Боже, защо трябва да търпя тези арогантни натрапници!*), огорчение (*Боже мой, няма никакъв шанс думите ми да стигнат до умовете им*) и т.н. Многозначността е характерна черта на междуметията, както и тяхната полифункционалност. Едно и също междуметие в различни ситуации може да изразява даже противоположни по значение емоции, което не се среща при пълнозначните думи. Обикновено първичните междуметия са многозначни. Интерпретираните в изложението вокативи междуметия са многозначни именно защото пазят в някаква степен връзката с първичната дискурсивна ситуация на молитвата. Хората отправят молитви, когато нещата са добри и благоприятни за тях, за да изразят благодарност, а когато са лоши и неблагоприятни се обръщат с молба за божествена намеса в разрешаването им. Ако трябва да потърсим семантични еквиваленти, сред първичните междуметия можем да посочим *ах, ох, о, еха*. Сред производните семантичните аналози са *мале, леле, леле-мале, майчице* и др. Искане ми се да отбележа, че употребата на вокативите междуметия *Боже, Боже мой, Господи* маркира един тънък нюанс на тържественост, който другите междуметия нямат. Не е съвсем идентичен смисълът на изказването, ако вместо *Господи, колко си хубава!* кажем *Леле, колко си хубава!* или *Еха/Уау колко си хубава!* В първия случай изказването е по-близо до рамката на високия регистър. С други думи, междуметните образувания от разглежданите религиозни вокативи запазват емотивността, присъща на междуметията, но в някаква степен и понятийността, която ги свързва с високия регистър на религиозния дискурс.

Може би трябва да се отбележи също, че тези вокативни междуметия се срещат в разширени с прилагателни формули от типа: *Боже мили! Свети Боже! Боже милостиви!* и др. Определенията са всъщност признаците, с които се характеризира християнският Бог в религиозния дискурс (Павлова 2011). Анализът на вокативите – междуметията *Боже, Боже мой,*

Господи – сочи, че този разред езикови единици е продуктивен за диахронната прагматика и функционалната етимология, защото показва трансформацията на вокативи в междуметия и прехода на едни и същи единици от една част на речта в друга. Процесът на граматикализация е придружен от категориални промени на деиктичните елементи, тъй като деиктическата функция при междуметията е в модифициран вид и служи за усилване на експресивността с цел да се мобилизира вниманието относно хода на мисълта в следващото изказване.

ИЗТОЧНИЦИ

Библия, София, Верен, 2013.

<http://www.pravoslavieto.com/molitvoslov/molitvi>

<http://www.sveta-gora-zograph.com/molitvenik/molitva>.

ЛИТЕРАТУРА

Карасик 1999: *Карасик, В. И.* Религиозный дискурс. – В: Языковая личность: проблемы лингвокультурологии и функциональной семантики. Сб. научных трудов. Волгоград, Перемена, с. 5–19.

Мишланов 2003: *Мишланов, В. А.* Молитва как речевой жанр. – Прямая и непрямая коммуникация. Сб. научных статей. Саратов, Колледж, София, с. 290–302.

Павлова 2011: *Павлова, Н.* Концептът *Бог* в българските паремии. – Българска реч, кн. 1, с. 7–24.

Павлова 2016: *Павлова, Н.* Форми за адресиране в религиозния дискурс. – Българска реч, кн. 3, с. 64–77.

Постовалова 2012: *Постовалова, В. И.* Адресация в православно-християнском дискурсе: проповедь, исповедь, молитва. – В: Логический анализ языка. Адресация дискурса. (Отв. ред. Н. Д. Арутюнова). Москва, Индрик, с. 177–191.

Ameka 1992: *Ameka, F.* Interjections: The universal yet neglected part of speech. – *Journal of Pragmatics*. North-Holland, 19, pp. 101–118.

Benveniste 1874: *Benveniste, E.* La blasphémie et l'euphémie. – *Problèmes de linguistique générale* 2, Tel, Paris: Gallimard, pp. 254–257.

Bühler 1982: *Bühler, K.* Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache. Stuttgart, New York: Gustav Fischer Verlag.

Ducrot 1980: *Ducrot, O.* Les mots du discours. P., Minuit, 243 p.

Ehlich 2000: *Ehlich, K.* Funktional-pragmatische Kommunikationsanalyse – Ziele und Verfahren. – Ludger Hoffmann (Hrsg): Sprachwissenschaft. Ein Reader. Berlin, New York, pp. 183–202.

Goffman 1987: *Goffman, E.* Façons de parler. P., Minuit, 278 p.

Grice 1979: *Grice, H. Paul.* Logique et conversation. In: Communications, 30. La conversation, pp. 57–72.

Kerbrat-Orecchioni 2000: *Kerbrat-Orecchioni, C.* L'analyse des interactions verbales: la notion de 'négociation conversationnelle': défense et illustration. – *Lalies*, 20, pp. 63–141.

Searle 1972: *Searle J. R.* Les actes de langage. Essai de philosophie linguistique (Savoir). Un vol. Paris, Hermann.

Vendries 1968: *Vendries, J.* Le Langage, introduction linguistique à l'histoire, Albin Michel.

Vion 2000: *Vion, R.* La communication verbale. Analyse des interactions. P., Hachette, 302 p.

Wierzbicka 1991: *Wierzbicka, A.* Cross-Cultural Pragmatics. The Semantics of Human Interaction. Berlin, Mouton de Gruyter.

Wundt 1900: *Wundt, W.* Volkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Erster Band: Die Sprache. Leipzig: Verlag von Wilhelm Engelmann.

✉ Доц. д-р Неда Павлова

Секция за етнолингвистика

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

nedapav@abv.bg

✉ Assoc. Prof. Neda Pavlova, PhD

Department of Ethnolinguistics

Institute For Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski Prohod, Bl. 17, Sofia 1113, Bulgaria

nedapav@abv.bg